

Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze, pod. red. J. Sokolskiego, M. Cieńskiego i A. Kochan, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2007.

Obchodzona w 2005 roku pięćsetna rocznica urodzin Mikołaja Reja pozostawiła po sobie plon obfity i wieloraki. Sejm i Senat RP uczciły ją specjalnymi uchwałami, pojawiły się okolicznościowe monety, znaczki i stemple pocztowe, odbyły się rocznicowe sympozja i koncerty muzyczne. Powstała nawet specjalna witryna internetowa poświęcona autorowi *Żwierciadła*¹.

Z pewnością najcenniejszym pokłosem roku Rejowskiego, zwłaszcza dla historyka literatury, pozostaną wydane z tej okazji publikacje książkowe. Znalazły się pośród nich edycje dzieł Nagłowiczana: Biblioteka Narodowa wydała w roku 2005 bibliofilskie druki *Krótkiej rozprawy, Pieśni, Podobieństwa żywota krześcijańskiego i Przestrachu na złe sprawy*², ukazały się nowe edycje *Apocalypsis*³ i *O wieczerzy Pańskiej*⁴, oraz popularnonaukowe antologie pism Reja: *Sentencje o życiu*⁵ i *Wybór pism*⁶. Opublikowano także kilka zbiorów dokumentujących przebieg konferencji naukowych odbytych m.in. w Łodzi⁷, Kielcach⁸, Krakowie⁹, Katowicach¹⁰ i we Wrocławiu¹¹. Tak bogaty plon publikacyjny zasługuje z pewnością na szersze omówienie, tutaj jednak chciałabym się skupić jedynie na ostatniej z wymienionych pozycji, zbierającej referaty wygłoszone podczas konferencji literaturoznawczej zorganizowanej przez Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego w dniach 11–13 maja 2005 roku.

Jak podkreśla w *Słowie od redakcji* Jacek Sokolski, artykuły zebrane w tomie nie tworzą co prawda całościowego i spójnego wykładu, podejmują jednak wiele problemów wymagających szczegółowych kwerend i badań, koniecznych, by na nowo określić miejsce Reja w historii literatury polskiej. Celem wrocławskiej konferencji było bowiem nie tyle podsumowanie dotychczasowych studiów nad dorobkiem poety, co stworzenie choćby „skromnego punktu wyjścia do jego nowego

¹ Witryna „Mikołaj Rej 2005” (www.mikolajrej.pl) powstała z inicjatywy Komitetu Obchodów Pięćsetnej Rocznic Urodzin Mikołaja Reja powołanego przez Komitet Nauk o Literaturze PAN. Jej redaktorem jest Roman Mazurkiewicz.

² M. Rej, *Krótką rozprawą między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem*, Warszawa 2005; tenże, *Pieśni*, oprac. M. M. Kacprzak i I. Winiarska, transkrypcja zapisów nutowych i wstęp muzykologiczny T. Maciejewski, Warszawa 2005; tenże, *Podobieństwo żywota krześcijańskiego*, Warszawa 2005; tenże, *Przestrach na złe sprawy*, Warszawa 2005.

³ M. Rej, *Apocalypsis*, pod red. W. Kriegseisena oprac. M. Kacprzak, S. Kawczyński, J. T. Maciuszko, I. Winiarska, Warszawa 2005.

⁴ M. Rej, *O Wieczerzy Pańskiej*, oprac. K. Długosz-Kurczab, Warszawa 2005.

⁵ M. Rej, *Sentencje o życiu*, oprac. E. J. Głębińska i E. Lasocińska, Warszawa 2005.

⁶ M. Rej, *Wybór pism*, oprac. A. Kochan, Wrocław 2006 (BN I 308).

⁷ *Mikołaj Rej – w pięćsetlecie urodzin*, pod red. J. Okonia przy współpracy M. Bauera, M. Kurana i M. Mieszek, cz. 1–2, Łódź 2005 (rec. I. Bajer, „Ruch Literacki” 2007, z. 2, s. 228–232).

⁸ *Mikołaj Rej. W pięćsetną rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, Kielce 2005.

⁹ *Mikołaj Rej i dziedzictwo Reformacji w Polsce*, red. B. Tondera, Kraków 2006.

¹⁰ *Mikołaj Rej na nowo odczytany*, red. J. Malicki, A. Budzyńska-Daca, współudział A. Tułowicka, Katowice 2006.

¹¹ *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, pod. red. J. Sokolskiego, M. Cieńskiego, A. Kochan, Wrocław 2007 (dalej pozycję tę oznaczam skrótem MR).

odczytania¹². Istotnie, spora część z 27 zgromadzonych tutaj tekstów ukazuje twórczość Reja w nowych ujęciach badawczych, weryfikując przy okazji wiele z pokutujących już na poziomie edukacji szkolnej stereotypów, jak choćby ten o nieuctwie i umysłowym prostactwie Pana z Nagłowic¹³.

Zbiór otwiera arcyważny tekst Adama Karpińskiego¹⁴, stawiający fundamentalne pytania o miejsce twórczości Reja w literaturze polskiej XVI w. i jej wpływ na kulturę literacką późniejszych stuleci. Kontynuacja „tradycji nagłowickiej” w twórczości poetów barokowych (m.in. Wacława Potockiego i Hieronima Morsztyna) pozwala wysunąć tezę, iż wpływ Reja na dawną literaturę miał znaczenie większe niż dotychczas sądzono. Podnosząc kwestię marginalizacji dorobku Nagłowiczana w obrazie piśmiennictwa XVI i XVII w., autor stwierdza, iż jest ona wynikiem niemal całkowitego utożsamienia XVI stulecia z ideami renesansu i humanizmu, co skutkuje albo dopasowywaniem spuścizny Reja do owych idei, albo też eksponowaniem w jego twórczości przede wszystkim tradycji średniowiecznej. Obserwacje te prowadzą Karpińskiego do postulatu wyodrębnienia nurtu płynącego równoległe do kultury humanistycznej, czerpiącego z niej, ale się z nią nie utożsamiającego. Byłby to nurt sięgający w głąb XVII stulecia, aż do czasów Potockiego. Nie są to zresztą propozycje zupełnie nowe – Karpiński przypomina sformułowaną przez Juliana Krzyżanowskiego jeszcze w latach trzydziestych XX w. koncepcję „kierunku literackiego” określonego jako „szkoła Reja”¹⁵. Zamiast jednak ponownego definiowania tradycji średniowiecznej, do której owa szkoła miałyby się odwoływać, Karpiński postuluje przedyskutowanie definicji humanizmu i klasycyzmu renesansowego, co mogłoby stanowić punkt wyjścia dla wyodrębnienia takiego obszaru kultury XVI stulecia, w którym można by pomieścić także twórczość Reja. Badacz proponuje określenie go mianem „nieklasycznego renesansu” i podaje zespół cech charakteryzujących ową renesansową „aklasyczność”. Kwestią otwartą pozostaje pytanie, czy już u progu polskiego „złotego wieku” zrodził się nurt nawiązujący do tradycji średniowiecza, a jednocześnie wchłaniający dorobek humanizmu Europy północnej oraz twórców reformacji, nurt, z którego wyrosła nie tylko twórczość Mikołaja Reja, ale i wielu późniejszych pisarzy staropolskich.

Większość artykułów wrocławskiego zbioru ogniskuje się wokół trzech kręgów problemowych: związków Reja z tradycją średniowiecza i renesansu, religijnego (biblijno-reformatorskiego) charakteru jego twórczości oraz warsztatu i poetyki autora *Żywota Józefa*.

Zakorzenie pisarstwa Mikołaja Reja w tradycji średniowiecznej jest przedmiotem refleksji Jacka Sokolskiego¹⁶, który charakteryzuje warsztat artystyczny poety w późnym okresie jego twórczości. Poddany analizie *Wizerunku własny żywota człowieka poczciwego* ukazuje Nagłowiczana jako pisarza sięgającego do późnośredniowiecznych procedur pisarskich określanych mianem *compilatio* i *ordinatio*. Samego jednak Reja, co z całą mocą stwierdza Sokolski, należałoby zaliczyć do kategorii *auctor*, a nie *compilator*.

Problem inspiracji średniowiecznych w kontekście kultury biblijnej Reja podejmuje Mirosława Hanusiewicz¹⁷, która zwraca uwagę na średniowieczne cechy strukturalne *Psalterza*, m.in. omawiając charakterystyczne dla czasów przedrenesansowych komentarze i modlitwy dodane do przekładu psalmów.

Marzena Walińska w artykule *Rej i mitologia*¹⁸ analizuje funkcjonowanie motywów mitologicznych w *Żwierzycu*, *Wizerunku* i *Żwierciadle*. Badaczka konstatuje fakt instrumentalnego traktowania mitologii przez poetę oraz podporządkowania mitologizmów innym składnikom utworu. Analiza typów i funkcji, jaką pełnią one w dziełach Reja, potwierdza po raz kolejny związki twórcy z kulturą średniowiecza. Pośród cech, które przesądzają o tradycyjnym stosunku autora do mito-

¹² J. Sokolski, *Słowo od redakcji*, MR, s. 8.

¹³ *Ibidem*, s. 7.

¹⁴ A. Karpiński, *Mikołaj Rej – nieklasyczny renesans i jego tradycja*, MR, s. 9–20.

¹⁵ *Ibidem*, s. 16.

¹⁶ J. Sokolski, „Rzecz zmyślona i z innych uczonych zebrana”. O średniowiecznych źródłach techniki pisarskiej Mikołaja Reja (*compilatio* i *ordinatio*), MR, s. 76–84.

¹⁷ M. Hanusiewicz, *Mikołaja Reja lektura Psalmów*, MR, s. 85–93.

¹⁸ M. Walińska, *Rej i mitologia*, MR, s. 175–185.

logii, autorka wymienia m.in. negatywną jej ocenę jako dziedzictwa pogańskiego, wykorzystanie jej do celów dydaktycznych i moralistycznych czy czerpanie wiedzy mitologicznej ze średnio-wiecznych kompendiów.

Kultura religijna Reja stanowi przedmiot rozważań autorów kilku artykułów. Janusz T. Maciuszko¹⁹ charakteryzuje teologiczny wymiar pisarstwa Okszyca na tle szeroko zarysowanego tła społecznego doby reformacji. Autor ukazuje Reja jako „teologa” oraz przedstawia jego zapatrywania na naukę o Bogu. Specyfika religijności Reja związana jest z dydaktycznym charakterem jego twórczości. Z teologii uczynił Rej narzędzie niezbędne do pracy wychowawczej oraz wykorzystał jako kontekst dla wypowiedzi w sprawach publicznych. Postawa ta ułatwiła pisarzowi wstąpienie na drogę reformacji, co z kolei zaważyło na kształcie jego twórczości.

Tematyka eschatologiczna w Rejowym *Kupcu* stała się przedmiotem interesujących rozważań Jacka Kowzana²⁰. Przyjęta przez badacza metoda polega na wyodrębnieniu z tekstu elementów strukturalnych motywu Sądu Ostatecznego, porównaniu ich z tradycyjnymi wyobrażeniami oraz ówczesną ikonosferą, zrelatywizowaniu wobec przemian, jakie dokonały się pod wpływem reformy chrześcijaństwa, wreszcie wskazaniu ich funkcji w tekście. Badacz zauważa np., że scenę Sądu Ostatecznego buduje Rej zgodnie z wymogami ówczesnego prawa polskiego, np. Chrystus ogłasza ustnie sentencję wyroku przy zachowaniu zasady jawności procesu.

Tematem refleksji Edmunda Kotarskiego²¹ jest modlitwa w *Postylli* Reja. W kontekście szeroko zarysowanej charakterystyki chrześcijańskiej tradycji modlitewnej autor zauważa, że modlitwa nagłowickiego poety sięga wprawdzie do wzorców tego gatunku, ale jednocześnie wymyka się spod ustalonych reguł, obfitując w „struktury wolne od schematów, spontaniczne, zróżnicowane stylistycznie i emocjonalnie”²².

Religijne aspekty twórczości Reja zyskują dodatkowe oświetlenie w pracy Marty M. Kacprzak²³. Autorka z całą mocą podkreśla, że w interpretacji twórczości Okszyca należy położyć właściwy nacisk na przyświecający jego pisarstwu cel religijny. Sama czyni to, powołując się na pomijany dotąd przez badaczy, a obecny w wielu tekstach Reja (*Postylla*, *Apocalypsis*, *Żywot człowieka poczciwego*) biblijny motyw „wołających kamieni”, interpretowany jako powinność wychwalania Boga. Rej siebie samego określa mianem „wołającego kamienia”, a rolę pisarza i literatury pojmuje w kategoriach religijnych.

Ważnym wzbogaceniem dotychczasowych rozważań na temat moralistyczno-dydaktycznego ukierunkowania pisarstwa Reja jest tekst Jerzego Krocza²⁴, w którym autor analizuje jednoznacznie negatywny stosunek poety do magii i wszelkich praktyk z nią związanych.

Kolejna grupa tekstów podejmuje m.in. zagadnienia z zakresu tradycji literackiej, topiki oraz warsztatu pisarskiego Mikołaja Reja.

Marek Prejs²⁵ rozważa problem szaleństwa, zestawiając jego potraktowanie przez Reja z dokonaniami Sebastiana Branta, Hieronima Boscha, Erazma z Rotterdamu, Johna Lydgate’a, Jossego Bade, Johna Skeltona, co pozwala wykazać cechy wspólne obrazu szaleństwa dla kręgu kulturowego przełomu XV i XVI w., takie jak położenie nacisku na kosmologiczny wymiar zjawiska oraz jego obraz w fazie, gdy nie nastąpiło jeszcze oczyszczające wykluczenie.

Topika pszczół w twórczości Mikołaja Reja jest przedmiotem badań Joanny Zagożdżon²⁶. Na tle tradycji apikultury i bogato zaprezentowanej symboliki „owadów boskiego pochodzenia” autorka przedstawia różnorodność zastosowań i funkcji motywu pszczół u Nagłowiczana, który służy mu m.in. do budowania wzorców dla ludzkiego postępowania.

¹⁹ J. T. Maciuszko, *Szlachcic Mikołaj Rej i teologowie*, MR, s. 48–67.

²⁰ J. Kowzan, *Aspekty i konteksty eschatologiczne „Kupca” Mikołaja Reja*, MR, s. 123–136.

²¹ E. Kotarski, *Modlitwa w „Postylli” Mikołaja Reja*, MR, s. 33–47.

²² *Ibidem*, s. 47.

²³ M. M. Kacprzak, *„Niech kamienie woła...” Mikołaj Rej o roli literatury, pisarza i własnej twórczości*, MR, s. 94–107.

²⁴ J. Krocza, *Rej i czarnoksiężstwo*, MR, s. 186–200.

²⁵ M. Prejs, *Motywy szaleństwa w twórczości Mikołaja Reja*, MR, s. 166–174.

²⁶ J. Zagożdżon, *Pszczoly i Muzy Mikołaja Reja*, MR, s. 201–216.

Przeprowadzona przez Dariusza Dybka²⁷ analiza wątków angelologicznych w dziełach Reja rzuca nowe światło na postać poety jako „angelologa” ewangelickiego XVI w. Wiedzę na temat bytów niebiańskich czerpał Rej z *Biblii*, która ukształtowała też jego wyobraźnię w tym zakresie. Jak stwierdza autor, angelologiczne zapatrywania Reja „mogą stać się kolejnym przyczynkiem do ukazania sylwetki Okszyca: jako przedstawiciela konkretnego wyznania”²⁸.

Studium Radosława Rusnaka²⁹ podejmuje m.in. kwestię kreacji postaci Zefiry z *Żywota Józefa* w kontekście rzadko podejmowanego w twórczości Reja tematu miłości. Perfekcyjnie prowadzona analiza postaci wykazuje złożoność bohaterki bezradnej „wobec sił, które w krótkim czasie z cnotliwej małżonki przemieniły ją w poddaną swym namiętnościom uwodzicielce”³⁰. Uważne oko badacza wychwyciło niedostrzeżoną dotąd zależność pomiędzy charakterami postaci, a przypisanym ich wypowiedziom rozmiarem wiersza. I tak np. gwałtowna Zefira posługuje się ósmiozłogłoskowcem rymowanym parzyście, Józef natomiast trzynastozłogłoskowcem, który nadaje jego wypowiedziom walor powagi.

Badając warsztat literacki Reja Justyna Dąbkowska-Kujko³¹ zestawia prozę Nagłowiczana z *De constantia* Justusa Lipsiusa w przekładzie Janusza Piotrowicza z 1600 r., dowodząc w sposób przekonujący, że tłumaczenie to „nie pozostało obojętne na niewątpliwe uroki prozy Mikołaja Reja”. Badaczka podkreśla doniosłą rolę Reja jako twórcy wzoru mowy, który wzbogacili i rozwinięli twórcy XVII w., oraz zwraca uwagę na intuicyjny zwrot poety ku tym zabiegom twórczym, jakie będą wyróżniać epokę następną.

Jerzy Starnawski³² prezentuje analizę porównawczą dwóch najbardziej znaczących dzieł z zakresu parenetyki renesansowej: *Dworzanina polskiego* Łukasza Górnickiego i *Żywota człowieka poczciwego* Mikołaja Reja. Relacje pomiędzy nimi autor omawia co prawda w sposób wybiórczy, wskazuje jednak na kilka ważnych kwestii z zakresu kompozycji, sytuacji społecznej, modelowych wizerunków dworzanina i ziemianina, obecności w obu tekstach gadek i figlików.

Praca Tomasza Ślęczki³³ przynosi analizę toposu „poćwiwych przodków” Mikołaja Reja w powiązaniu z motywem „złotego wieku” w literaturze XVI stulecia. Badacz przedstawia trzy kategorie przodków, o których wspomina Rej: przodkowie w rozumieniu ogólnym (związani ze wspólnotą wiary), przodkowie Polaków oraz poprzednicy w rodzie. Za cel przyświecający Rejowi-moralistcie w przywoływaniu przykładów „poćwiwych przodków” uznaje autor dążenie do poprawy człowieka, a przede wszystkim do jego zbawienia.

Z artykułem Ślęczki koresponduje praca Michała Kurana³⁴, ukazująca Rejowe sposoby formułowania opinii na temat wybranych rodów szlacheckich. Autor poddaje tu analizie trzy utwory pochodzące ze *Żwierzyńca*, odnoszące się do znamienitych rodów szlacheckich: Chodkiewiczów, Zbaraskich i Wiśniowieckich. Zwraca również uwagę na wartość poznawczą oraz kwestie edytorskie związane z katalogiem współczesnej pisarzowi szlachty.

Zagadnień edytorskich dotyczy praca Ludwiki Ślękowej³⁵, która bada formułę *hic incipit* w dziełach Reja wydawanych u Macieja Wirzbięty i próbuje dociec jej funkcji, natomiast edytorskie i sceniczne problemy związane z *Kupcem* zajmują uwagę Anny Kochan³⁶, która ze znawstwem wskazuje i omawia trudności, z jakimi muszą się zmierzyć ewentualni wydawcy i reżyserzy Rejowego dramatu.

²⁷ D. Dybek, *Mikołaj Rej – zapomniany angelolog ewangelicki z XVI w. (?)*, MR, s. 228–240.

²⁸ MR, s. 229–230.

²⁹ R. Rusnak, „*Żywoć Józefa*” Mikołaja Reja dramatem o naturze miłości, MR, s. 147–165.

³⁰ *Ibidem*, s. 157.

³¹ J. Dąbkowska-Kujko, *Polski lipsjanizm wobec tradycji Rejowej (casus Janusza Piotrowicza)*, MR, s. 108–122.

³² J. Starnawski, *Rej – Górnicki („Żywoć człowieka poczciwego” wobec „Dworzanina polskiego”)*, MR, s. 21–32.

³³ T. Ślęczka, *Mikołaja Reja wizja poćwiwych przodków*, MR, s. 241–254.

³⁴ M. Kuran, *W staropolskiej sztafecie sławy – rody szlacheckie w „Zwierzyńcu” Mikołaja Reja*, MR, s. 255–276.

³⁵ L. Ślękowa, *Utwory Mikołaja Reja w wydaniach Macieja Wirzbięty*, MR, s. 68–75.

³⁶ A. Kochan, *Wokół problemów „Kupca” Mikołaja Reja*, MR, s. 137–146.

Marta i Marek Skwarowie³⁷ prezentują dwukierunkową analizę ośmiowersowego wiersza Nagłowiczana *Nadzieja druga*; najpierw dokonują rekonstrukcji jego kontekstów, następnie zaś zastanawiają się, jakie znaczenie może mieć ten utwór z punktu widzenia współczesnego czytelnika.

Radosław Grześkowiak³⁸ powraca do wciąż spornej kwestii miejsca i znaczenia Rzeczypospolitej Babińskiej w staropolskiej kulturze literackiej oraz na nowo dokumentuje znany skądinąd fakt, iż w rozrywkach domu Pszonków uczestniczył także Pan z Nagłowic. Niejako „przy okazji” autor ujawnia uderzające podobieństwa pomiędzy obyczajami babińczyków a gdańską giełdą i Dworem Artusa.

Ostatnia grupa prac wrocławskiego tomu wiąże się z funkcjonowaniem i recepcją spuścizny pisarskiej Mikołaja Reja w późniejszych stuleciach.

Marcin Cieński³⁹, badając ciągłość Rejowej tradycji w epoce oświecenia i romantyzmu, wskazuje na związki *Pana Podstolego* Krasickiego z *Żywotem człowieka poczciwego*. Kwestia ta była już co prawda przedmiotem zainteresowania badaczy, autor jednak wzbogacił ją o nowe ustalenia, dotyczące m.in. ciągłości sarmatyzmu w okresie od XVI do XIX w.

Odbiór twórczości Mikołaja Reja w XIX w. jest przedmiotem uwag Krzysztofa Bilińskiego⁴⁰, który swój artykuł poświęcił dwóm wykładom Adama Mickiewicza wygłoszonym w Collège de France w 1841 r., przypominając w ten sposób opinię wielkiego romantyka o „ojcu literatury polskiej”.

Sławomir Baczewski⁴¹ poddał analizie sądy o twórczości Mikołaja Reja w pracach historyków literatury doby stalinowskiej, ujawniając cały wachlarz zawartych w nich absurdów i przekłamań, nie przemilczając jednak pozytywów związanych z ówczesnym, motywowanym głównie ideologicznie wzrostem zainteresowania twórczością autora *Krótkiej rozprawy*.

Rejowskie inspiracje w literaturze XX w. stały się przedmiotem uwag Pawła Kaczyńskiego⁴². Ich pierwsza część przybliży utwory, które bohaterem czynią samego autora *Żywota człowieka poczciwego* (np. Z. Morawska, A. Świrszczyńska, L.H. Morstin). Dowodzą one, iż życie i twórczość Reja dostarczają interesującego materiału dla narracji biograficznych, aczkolwiek, jak pisze autor, „wszystkie próby uczyńnienia z Mikołaja Reja postaci literackiej okazały się chybione”⁴³. Część druga skupia się wokół inspiracji twórczością Reja w prozie i poezji XX wieku.

Cały tom zamyka praca Ewy Nawrockiej⁴⁴ poświęcona teatralnej recepcji *Żywota Józefa*. Autorka porównuje trzy jego inscenizacje w reżyserii Kazimierza Dejmka, wydobywając ich specyfikę i określając miejsce w najnowszej historii polskiej sceny teatralnej.

Zasługującym na szczególne podkreślenie walorem wrocławskiego zbioru jest nie tylko wysoki poziom merytoryczny i redakcyjny opublikowanych w nim studiów, ale także zawarte w wielu z nich propozycje nowego spojrzenia na dzieło Mikołaja Reja oraz jego miejsce w kulturze renesansu i epok późniejszych. Ich lektura w pełni potwierdza opinię sformułowaną w przedmowie przez Jacka Sokolskiego: „Zebrane w tym tomie studia pokazują, jak sędzą bardzo dobitnie, [...] że uważnie czytana twórczość nagłowickiego poety odsłania całą swoją nieprzeciętną, a przez czytelników często nawet nieprzeczuwaną, wartość artystyczną i intelektualną”⁴⁵.

KATARZYNA KOZŁOWSKA

³⁷ M. i M. Skwarowie, *Mikołaja Reja alegorie cnót – nadzieja*, s. 217–227.

³⁸ R. Grześkowiak, *Rej między innymi. Rzeczpospolita Babińska a poeci*, MR, s. 277–289.

³⁹ M. Cieński, *Rej, Krasicki i ziemiańska utopia. Pytania o ciągłość sarmatyzmu*, MR, s. 290–304.

⁴⁰ K. Biliński, *Mikołaj Rej w „Literaturze słowiańskiej” Adama Mickiewicza*, MR, s. 305–310.

⁴¹ S. Baczewski, *Mikołaj Rej w sądach historycznoliterackich doby stalinowskiej*, MR, s. 311–323.

⁴² P. Kaczyński, *Rejowskie inspiracje w literaturze XX w.*, MR, s. 324–348.

⁴³ *Ibidem*, s. 336.

⁴⁴ E. Nawrocka, „To sowicie nagradza, gdy kto swej cnoty nie zdradza” – teatralna recepcja „Żywota Józefa” Mikołaja Reja, MR, s. 349–359.

⁴⁵ J. Sokolski, *Słowo od redakcji*, MR, s. 7.